

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК: 323.113

Головко В.М.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ГРОМАДЯНСТВА В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті пропонується аналіз динаміки та основних тенденцій розвитку інституту громадянства у контексті глобалізаційних процесів. Розглядається вплив процесів міграції, транснаціоналізації, розвитку постіндустріальної економіки на появу нових форм громадянства. Акцентовується увага на функціонуванні громадянства як механізму включення/виключення.

Ключові слова: громадянство, глобалізація, натуралізація, транснаціоналізація, подвійне громадянство

Головко В.М.

ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ ИНСТИТУТА ГРАЖДАНСТВА В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В статье производится анализ динамики и основных тенденций развития института гражданства в контексте процессов глобализации. Рассматривается влияние процессов миграции, транснационализации, развития постиндустриальной экономики на появление новых форм гражданства. Акцентируется внимание на функционировании гражданства как механизма включения/исключения.

Ключевые слова: гражданство, глобализация, натурализация, транснационализация, двойное гражданство

Golovko V.

DYNAMICS OF THE CITIZENSHIP DEVELOPMENT IN THE AGE OF GLOBALIZATION

The article deals with the analysis of the citizenship institute development in the age of globalization. Author focuses on the influence of migration and transnationalisation processes and development of postindustrial economy on the emerging of new citizenship forms. The specific role of citizenship as a mechanism of inclusion/exclusion is emphasized.

Key words: citizenship, globalization, transnationalisation, naturalization, dual citizenship

Траєкторія розвитку громадянства в історичній ретроспективі неодноразово змінювалася під впливом зовнішніх і внутрішніх тенденцій. З початку ХІХ століття воно пройшло довгий шлях еволюції, відчуваючи на собі вплив основних подій історії – Французької революції, Весни народів, Жовтневої

революції, колонізації, Першої та Другої Світових війн, культурних трансформацій тощо. Втім, найбільш стрімких змін інститут громадянства зазнає у другій половині ХХ століття та в епоху глобалізації, яка розпочинається приблизно у 1990-х роках.

Форсована індустріалізація і розпад колоніальних імперій – у першу чергу британської та французької – привели до масового припливу дешевої робочої сили в Європу, Австралію і Північну Америку в

другій половині ХХ століття. Нові незалежні країни були нездатні забезпечити необхідний рівень життя і безпеки для власних громадян, що змусило їх шукати кращого життя в колишніх метрополіях. Посилення міграційних потоків спровокувало ескалацію міжнародної напруженості в країнах-імпортерах робочої сили, що стало причиною обмеження мігрантів у правах і створення для них додаткових бар'єрів. Основним бар'єром на шляху мігрантів до європейських країн стало створення інституту натуралізації та вибіркоче застосування натуралізаційних практик з боку держав ядра по відношенню до переселенців. Претендувати на отримання права постійного проживання або повноцінного громадянства могла лише частина мігрантів – у першу чергу, кваліфіковані працівники та репатріанти-співвітчизники з колишніх колоній, інші були змушені перебувати на напівлегальному становищі.

Розвиток натуралізаційних практик створив передумови для інституціоналізації процесу отримання громадянства в правовому полі держав ядра. Незважаючи на те, що першим у світі правовим актом, який регламентує придбання і позбавлення національного громадянства, став Акт про натуралізацію, прийнятий в США в 1790 році, корпус законів про громадянство в більшості країн формується у ХХ столітті. Створення широкої законодавчої бази стимулювало розвиток повноцінної „політики громадянства” (*citizenship regime*), базисом для якої послужили принципи *jus soli* (право ґрунту), *jus sanguinis* (право крові), *jus domicile* (право проживання). Перший з них пов'язаний з моноетнічною моделлю побудови національної держави, тоді як другий співвідноситься з моделлю побудови національної держави за допомогою інкорпорації різних етнічних груп. Правила *jus soli* і *jus sanguinis* беруть свій початок у традиції епохи Просвітництва, тоді як *jus domicile*, в основі якого лежить принцип перманентного проживання на території держави упродовж певного періоду, набуває поширення в другій половині ХХ ст. Різні комбінації цих принципів у національному законодавстві держав ядра привели до формування існуючої типології політики у сфері громадянства. На сьогоднішній день цю типологію становлять плюралістична (*pluralist*), асиміляційна (*assimilationist*) і політика виключення (*exclusionary*) [1, с. 24-25].

Плюралістична модель державної політики в сфері громадянства притаманна країнам англосаксонської традиції, яка головним атрибутом нації вважає чітко визначену територію. Вона автоматично поширює національне громадянство на всіх індивідів, народжених у межах державних кордонів, одночасно надаючи іммігрантам рівні права у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Домінантним принципом цієї моделі виступає *jus soli*.

Плюралістична політика в сфері громадянства поширена переважно в „переселенських” країнах, які були засновані емігрантами з Європи – Австралії, Канаді, США і низці держав-членів Британської Співдружності [1, с. 27]. „Переселенські” держави надають найбільш великі натуралізаційні можливості для іммігрантів. У країнах континентальної Європи, в першу чергу, Німеччині та Австрії, які не мали великих колоніальних володінь, відбулося поширення переважно політики виключення, що базується на принципі *jus sanguinis*. Сьогодні таку політику проводять Австрія, Німеччина, Данія, Ізраїль і т.д.: іммігрантам, як правило, не надається активне політичне громадянство, в той час як створюються можливості для встановлення широких соціальних прав. Претендувати на активне громадянство можуть лише нащадки мігрантів у другому чи третьому поколінні [1, с. 29].

Асиміляційна політика в сфері громадянства базується на комбінації принципів *jus soli* і *jus domicile*. Вона застосовується в основному країнами, які в минулому були метрополіями колоніальних імперій, в першу чергу це Великобританія, Франція, Португалія, Нідерланди, Іспанія. Держави – колишні метрополії прагнули до встановлення різних обмежень для прибулих мігрантів з метою їхньої максимальної асиміляції в обмін на надання повноцінного громадянства. Дія механізмів включення/виключення в деяких випадках відбувалася за рахунок надання нерівних прав на натуралізацію для мешканців певних регіонів [1, с. 30].

Закінчення холодної війни, руйнування біполярного світового порядку, формування постіндустріального суспільства на рубежі 90-х років ХХ століття внесли значні корективи в траєкторію розвитку капіталістичної світ-системи. Міграційні потоки в умовах глобалізації набувають принципово іншого характеру, що пов'язано зі структурними змінами у світ-економіці:

відходом від індустріальної економіки, розвитком інформаційних технологій та аутсорсингу. Значимість і вартість робочої сили стають залежними від символічного капіталу працівника, обумовлюючи більш високу, ніж 20-30 років тому, сегментацію серед робочого класу. В цей же час, традиційний поділ світ-системи по лінії Захід-Схід замінюється поділом на більш високорозвинений і благополучний Північ і менш розвинений і більш неспокійний Південь. Новий поділ зумовив зміну характеру і вектора міграційних потоків: мігранти з колишніх колоній або сусідніх країн поступаються місцем притоку біженців і низькокваліфікованої робочої сили переважно з периферійних зон світ-системи. Поліпшення комунікацій та транспортного сполучення спрощують міграцію [2, с. 689].

У зв'язку з цим, функціонування громадянства в цей період зазнає принципової трансформації: актуалізувалися проблеми вільного переміщення, подвійного і транснаціонального громадянства, а також диференціації громадянських, політичних і соціальних прав усередині національних держав. Як указує С. Кастельс, національна держава в умовах глобалізації потроху втрачає контроль над переміщеннями

мігрантів через власні кордони і перестас бути монолітною спільнотою. З'являються множинні ідентичності і локальні спільноти мігрантів, у зв'язку з чим більша частина держав стають поліетнічними. Як результат, набувають актуальності нові механізми включення/виключення, вбудовані в інститут громадянства. Зокрема, відбувається диференціація суспільства на громадян-уродженців даної території, натуралізованих громадян, легальних мігрантів з робочими місцями, що володіють низкою прав, нелегальних або тимчасових мігрантів і біженців. Кожна з цих категорій має різний доступ до соціальних, політичних та громадянських прав [2, с. 690].

Визначальною характеристикою громадянства в епоху глобалізації, на думку С. Кастельса, є його ієрархічність. Це пов'язано з тим, що стрімке зростання кількості суверенних національних держав у другій половині ХХ століття (їхня чисельність у період з 1945 р. збільшилася з 50 до 192) у свою чергу супроводжувалося їхньою диференціацією, що спричинило утворення пірамідальної ієрархічної структури сучасної світ-системи, яка складається із 5 кластерів. Ці кластери можна розподілити таким чином:

Таблиця 1

Кластери держав у сучасній світ-системі [2]

Кластери	Держави-представники	Характеристика та опис
Кластер 1	США	Держава із найбільшим рівнем політичного та економічного впливу, світовий гегемон
Кластер 2	Країни ЄС, Канада, Японія, Австралія	Високорозвинені держави, країни „золотого мільярда”
Кластер 3	Росія, Бразилія, Індія, ЮАР, Китай, Україна	Транзитивні, пострадянські та країни, що розвиваються
Кластер 4	Країни Африки	Найбідніші країни Півдня
Кластер 5	Сомалі, КНДР, Афганістан, Ірак, Судан	Failed states, маргінальні та фактично не існуючі держави

У цій ієрархії національних держав кластер 1 і 2 відповідає зоні ядра, кластер 3 – зоні напівпериферії і кластери 4-5 – периферії сучасної світ-системи. Позиції окремих країн у цьому розподілі можуть змінюватися – наприклад, країни Центральної та Східної Європи за останні 20 років піднялися з кластера 3 до кластера 2, ставши членами ЄС.

Ієрархічний порядок держав в сучасній світ-системі детермінує різну ступінь мобільності для громадян держав, що представляють різні кластери. Найчастіше просто наявність паспорта не є достатньою умовою для перетину кордону тієї або іншої країни: абсолютно очевидно, що громадяни держав, що представляють переважно 3-й, 4-й, 5-й кластери, значно обмежені в

можливості легального безперешкодного переміщення по світу. Таким чином, ієрархізація національного громадянства виявляється в нерівному доступі до права на мобільність – найвищим ступенем такого права володіють громадяни США, потім йдуть громадяни інших західних країн – членів ЄС, Японії, Канади, Австралії (і навіть для них можуть існувати певні обмеження – наприклад, громадянам Польщі необхідно отримувати дозвіл на в'їзд у США) і потім – всі інші. Найбільші обмеження на вільне переміщення відчувають громадяни держав 5-го кластера.

У той же час, функціонування інституту громадянства в умовах глобалізації характеризується не тільки встановленням різного ступеня свободи переміщення, а й нерівномірним доступом до основних прав усередині цієї ієрархічної структури. Зокрема, громадяни США і розвинених держав „золотого мільярда” наділені широким спектром політичних, цивільних і соціальних прав. Громадяни держав напівпериферії володіють менш ефективним політичним, цивільним і соціальним громадянством, піддаючись впливу корупційних механізмів, більшому тиску з боку влади і т.д. Жителі держав, що становлять 4-й кластер, є громадянами у ще меншому значенні цього слова, будучи носіями по суті формальних і декларативних прав. У найгіршому становищі перебувають жителі країн, що представляють 5-й кластер – до відсутності навіть формально декларованих прав додається загроза бути атакованим з боку інших держав або внутрішніх військових формувань (Афганістан, Ірак, Сомалі). Саме жителі 4-го та 5-го кластера складають основну масу біженців, які шукають притулку в більш благополучних регіонах планети [2, с. 690].

Іншим важливим аспектом розвитку громадянства в епоху глобалізації є його транснаціоналізація. Формування локальних територіальних спільнот мігрантів в Європі, зокрема турків, марокканців та ін., веде до створення транснаціональних анклавів, жителі яких як громадяни європейських держав беруть участь в їхньому політичному житті, і, водночас, як представники діаспори, виступають серйозним фактором внутрішньої політики на своїй історичній батьківщині. Таким чином, ці локальні спільноти виступають агентами транснаціональної взаємодії і своєрідним „провідником” між державою свого постійного перебування і країною походження. Зокрема, спеціально

для утримання діаспори в зоні власного впливу, у Туреччині був прийнятий акт про подвійне громадянство, щорічно виділяються кошти на різні культурні програми, конструювання у мігрантів спільної ідентичності [3, с. 693]. Ще одним проявом транснаціоналізації громадянства є розвиток концепції європейського громадянства, яке відбувається на території Європейського Союзу. Маастрихтськими угодами 1992 року вводиться поняття „громадянин Європейського Союзу”, яке базується на національному громадянстві, але розширює права власника цього статусу в екстра-територіальному вимірі: громадяни ЄС мають право вільного переміщення по території членів спільноти, правом на вільне проживання та працевлаштування без обмежень у будь-якій країні ЄС, а також правом голосу на локальних виборах (з 2001 року) і до Європейського парламенту за місцем свого проживання [3, с. 694].

Динаміка громадянства в епоху глобалізації виступає свідченням тривалої диференціації і поляризації капіталістичної світ-системи, що виражається у встановленні ієрархії національних держав і інституціоналізації цієї ієрархії у політичних практиках. Інститут громадянства стає все більш багатовимірним, перетворюючись на механізм регулювання транснаціональної міграції, переміщення людей і контролю за доступу до окремих видів благ. Утопічні надії на встановлення „єдиного громадянства цілого світу” виявилися підмінені жорсткою сегрегацією індивідів за ознакою приналежності до тієї чи іншої держави, що дозволяє окремим дослідникам говорити про введення „нового апартеїду” [4, с. 29].

За влучним виразом І. Валлерстайна, „громадянство завжди включає рівно стільки, скільки і виключає” [5, с. 650]. Це твердження підтверджується фактами, коли наділення однієї соціальної групи певними правами і привілеями, як правило, компенсувалося дискримінацією іншої, і загальна кількість „включених” завжди відповідало кількості „виключених”. Так, розширення політичних прав у країнах зони ядра в ХІХ ст. супроводжувалося жорсткою експлуатацією в периферійних зонах. Встановлення широких соціальних прав у ХХ ст. компенсувалося за рахунок прибулих мігрантів. У цьому ж контексті відбувається і надання права на вільне переміщення для громадян США та інших країн Заходу на початку ХХІ ст., яке на практиці супроводжується введенням жорстких обмежень

на мобільність для громадян держав, що представляють нижні шаблі ієрархії світ-системи, погіршенням ситуації із правами людини в найбільш відсталих країнах. У той же час, посилення міграційних потоків, транснаціоналізація громадянства та поява локальних спільнот мігрантів призвели до встановлення обмежень у вигляді інституту натуралізації у країнах ядра.

Таким чином, в епоху глобалізації громадянство виконує функцію інструмента відтворення нерівності та поляризації всередині капіталістичної світ-системи. Проголошена Французькою революцією ідея перетворення громадянства з привілею в універсальну цінність реалізувалася лише частково: основні тренди його розвитку дозволяють говорити про створення формального і реального громадянства. Якщо першим у тій чи іншій мірі володіє все населення земної кулі, то друге є привілеєм громадян переважно держав зони ядра. Подальші наукові пошуки у цьому напрямку вбачаються перспективним вектором дослідження інституту громадянства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Janoski T. The Ironies of Citizenship: Naturalization and Integration in Industrialized Countries / T. Janoski. – Cambridge, Cambridge University Press, 2010. – 352 p.
2. Castles S. Hierarchical Citizenship in a World of Unequal Nation-States / S. Castles // PS: Political Science and Politics. – 2005. – Vol. 38(4). – P. 689-692.
3. Kastoryano R. Citizenship, Nationhood and Non-Territoriality: Transnational Participation in Europe / R. Kastoryano // PS: Political Sciences & Politics. – 2005. – Vol. 38(4). – P. 693-696.
4. Balibar E. Outlines of a Topography of Cruelty: Citizenship and Civility in the Era of Global Violence / E. Balibar // Constellations. – 2001. – Vol. 8(1). – P. 15-29.
5. Wallerstein I. Citizens All? Citizens Some! The Making of the Citizen / I. Wallerstein // Comparative Studies in Society and History. – 2003. – Vol. 45(4). – P. 650-679.
6. Isin Engin F. and Turner Bryan S. eds.. Handbook of citizenship studies. London: Sage, 2002. – 340 p.
7. Levanon A., Lewin-Epstein N. Grounds for Citizenship: Public Attitudes in Comparative Perspective / A. Levanon, N. Lewin-Epstein // Social Science Research. – 2010. – Vol. 39. – P. 419-431.

УДК 327

Гурбич О.С.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

СТАНОВИЩЕ ЦЕНТРУ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ СВІТ-СИСТЕМИ В ІСТОРИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

Аналізується розвиток капіталістичної світ-системи на прикладі Голландії, Великобританії, Сполучених Штатів Америки у час їх найбільшого піднесення до ролі світового лідера, гегемона. На основі виявлених закономірностей умов завоювання, підтримання та втрати позицій світового лідера проводиться аналогія з сучасним становищем США у світі. Робляться висновки щодо можливості трансформації світової системи і пошуку нових центрів політичного тяжіння.

Ключові слова: світ-система, центр, США, трансформація.

© Гурбич О.С., 2011.